

Азиз К.

**ПАРЛАМЕНТТИК РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ПРЕЗИДЕНТТИК ИНСТИТУТ
(САЯСИЙ-УКУКТУК АСПЕКТТЕРИ)**

Азиз К.

**ИНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТА В ПАРЛАМЕНТСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
(ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ)**

K. Aziz

**THE INSTITUTION OF THE PRESIDENCY IN A PARLIAMENTARY REPUBLIC
(POLITICAL AND LEGAL ASPECTS)**

УДК: 342.51

Бул макалада саясий-укуктук көз караш жагынан парламенттик республикадагы мамлекет башчысынын институту изилденет.

Негизги сөздөр: президент, мамлекет башчысы, парламенттик өлкө.

В настоящей статье с политико-правовой точки зрения, исследуется институт главы государства в парламентской республике.

Ключевые слова: президент, глава государства, парламентское государство.

In this article, a political and legal point of view, the Institute investigated the head of state in a parliamentary republic.

Key words: president, the head of state, parliamentary state.

Жаны укуктук мамлекеттердин түзүлүүсүн бир мезгилинде башкаруунун негизги (президенттик жана парламенттик) эки формасын аныктоо шарт болуп калыпчанды [1]. 1958-жылы Францияда Бешинчи республиканын конституциясын кабыл алып жатканда айтуудан сырт көрүнөөрлүк түшүнүктөр кошулган [2]. Бул кабыл алуу менен Франция - жарым президенттик башкаруудагы республика деген категорияны жаратуу кадамын жасаган. Андан тышкары өздүк авторлор Греция, Туркия, Португалия, Австрия, Пакистан, Финляндия, Исландия ж.б. мамлекеттерди кошушат [3].

Так ошол убактан бери илимде республикалык башкарууну үч классикалык формага боло башташкан: парламенттик, президенттик жана аралаш [4]. Ал менен бирге, К.В. Арановский [5], М.Н. Марченко [6] жана башкалар кошулган окумуштуулар тобу азыркы убакка чейин эки гана республикалык башкаруу формасы бар деп аныктама чыгарып келишет. Башкалар аралаш (жарым президенттик же жарым парламенттик) башкаруу формасын мойнуна алуу менен бирге, аны өзүнчө түрү эмес, убактылуу, бир формадан барып экинчи тарапка толугу менен өтүп кетет деп айтышат [7].

Биз жогоруда айтылган авторлордун оюн туура эмес деп ойлойбуз. Өздөрүнүн түшүндүрмөсүн айтып жатып, ал аралаш (жарым президенттик жана жарым

парламенттик) башкаруу формасы бар экенин далилдеген дүйнөлүк практика менен эсептешпей коюшкан.

Конституциялык укук илиминде үч республикалык башкаруунун түрү бар экенин аныктап алгандан кийин, алардын бири парламенттик деп аталган түрүн окуп-билүү зарылчылыгы пайда болот.

Формалдуу-юридикалык жактан укуктук бийликтин бардыгы парламентке-бүткүл элдик өкүлчүлүккө караганы жогоруда айтылган бийлик форматынын өзгөчөлүгү эч кимден жашыруун эмес. Бирок ал менен бирге, мамлекеттик бийликтин жогорку мыйзам чыгаруу органы өзүнүн мыйзам чыгаруу функцияларын өкмөткө өткөрүп берүүгө укугу жок деп түшүнүүгө болбойт эле.

Президент жөнүндө айтсак, ал парламент тарабынан шайланат (Туркия, Израил, Чехия) же атайын шайлоочулар тобунан түзүлгөн коллегиясы бар парламентарийлердин шайлоосунда тандалат (ФГР, Италия, Индия). Мындай учурда президент конституция боюнча «аткаруу бийлигинин башчысы» деилбестен эле жөн гана мамлекет башчысы эле болуп калат. Көпчүлүк учурда ал ардак-салтанатка катышуучу мүнөздү гана алып жүрө алган. Өкмөттүн же башка башкаруу органдарынын иши ага караган эмес.

Анализдер көргөзгөндөй, мындай мамлекет башчы парламенттин кабыл алган мыйзамдарын башкаруу укугуна ээлик кыла алган эмес. «Мыйзам чыгаруу» нотариустун ролун аткарып жатып, мыйзам жогорку өкүлчүлүк органдардан өткөндөн кийин гана кол коюп, жарыялаганга гана укугу болгон.

Мындай мамлекеттик түзүлүштө президент аткаруу бийлигинин башчысы болгон эмес. Өкмөттү курууга жана анын курулушуна катышууга укугу болгон эмес. Дүйнөлүк практика көргөзгөндөй, мындай укукка же парламенттин төмөнкү палатасы (эгер эки палаталуу түзүлүш болсо) же шайлоодо жарымынан көп орунга ээ болгон саясий партиянын депутаттары же парламентте көпчүлүктү түзгөн партиялардын коалициясы.

Аны менен бирге, өкмөттү түзүү ишине катышпай коюу өлкө башчы башка органдар менен чогуу

иштебей өзүнүн милдетин аткарып жатат дегенди түшүндүргөн эмес. Кайсы бир укук-нормалык акты-лады (буйрук, келишим) кабыл алып жатып, өкмөт (премьер-министр) менен же ага түз жоопкерчилиги бар министр менен макулдашуусу керек эле (контра-сигнатура принциби).

Өкмөт жөнүндө айтсак, мындай республикада ал фактылык жактан мыйзам чыгаруу бийлигинин уландысы болуп калат. Биринчи кезекте, парламентарийлердин ичинен тандалып шайланган министрлердин кызмат ордунан түзүлчү. Дагы көнүл бурчу нерсе, парламентарийлердин азгырыгы бул – министир болгондо да, депутат бойдон кала берүүчү мүмкүнчүлүк.

Анткен менен мамлекеттик бийликтин эки бутагынын «бир бүтүн» болушу, бирөөнүн жоопкерчилигин экинчиси алат дегенди түшүндүргөн эмес. Парламенттик республикада аткаруу бийлиги өзүнүн «жаратуучусу» – парламенттин гана алдында жоопкер. Президент парламенттик көпчүлүктүн лидери болуп туруп да, өз ыктыяры менен өкмөт башчысын иштен алууга укуктуу эмес болчу.

Мындай демилгени «парламент» гана көтөрүш керек. Ошондо гана өкмөт отставкага кете алмак. Же болбосо, ишеним көрсөтмө вотуму менен (Израил), өкмөт башчынын сунушу менен (ФГР), парламенттин палаталарынын спикерлеринин сөзүн уккандан кийин (Италия) муну өз алдынча мамлекеттик бийлик катары өлкө башчысы чече алмак. Анын менен кошо, саясат оюнуна кошулуп, бийликтин бир бутагын жок кылуу үчүн өзүнүн «тондурулган» укуктарын пайдаланып, парламенттин каалоолорун алдын ала өзү билип аткарып, б.а. өзүнүн «балдарын» жок кылып (өкмөттү отставкага кетирип), же сапатысыз өкмөт түзгөндүгү үчүн парламентти жаза-лап жиберген (парламенттин бардыгын же төмөнкү палатаны таркатып).

Жогорудагыларды карап чыгып төмөндөгүчө жыйынтыкка келебиз: мындай парламенттик башкаруу формасында, бийликти катуу болушуу принциби жок болгон, бирок бир салмактуулук жана бир тараптуулук система да каралып турган. Бул моделдин негизи өзгөчөлүгү болуп мамлекеттик бийлик тармактарынын фактылык «тыгыз жүгүрүлүүсү» болгон. Анткени менен «мамлекет кызыкчылыгы үчүн бардык аракеттер» принцибинде бийликтүүлөрдүн ичинде негизги адам өзү эле айкындалып калган. Бул система парламентте көпчүлүктү түзгөн партиянын таасиринде түзүлгөн. Ал бийликтин мыйзам чыгаруу жана аткаруу, кээ бир учурларда сот бутагын да партиялык элитанын «колуна» топтой алган [8].

Парламенттик республикадагы мамлекет башчы жөнүндө айтсак, ал ардак-салтанаттык мүнөздү гана алып жүрө алган жана реалдуу ыйгарым укуктары

болгон эмес. Парламенттик конституциянын жана ага карама-каршы келбеген келишимдердин негизинде анын милдеттери өкмөткө өткөрүлүп берилген жана өкмөт андан кийинки тышкы жана тышкы саясатка саясий-юридикалык жоопкерчиликти өткөрүп алган. Бул менен президент бир да бийлик бутагына кирген эмес. Мындай өз ара мамиле форматы өлкө башчыны өзүнчө, төртүнчү бутак катары «президенттик бийлик» деп атоого муктаж кылган.

Аны менен бирге, мындай мамлекет башчынын болушуна зарылчылык барбы, деген суроо пайда болот. Биздин оюбузча мындай зарылчылык баары бир болгон. Анткени мамлекет башчы парламент жана өкмөт ортосунда калыс болгон туруктуу мамлекеттик бийлик органы катары болуп турган. Иштеп жаткан аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринин ишмердүүлүгүн токтотуп же жаны түзүлгөн бийликтин ишин баштап берүүчү укуктук «инструменттин» же бийлик бутактарынын ортосунда компромисс табуучунун ролу жүктөлгөн. Бул учурда, Кыргызстандык илимпоз С.К. Косаков акыйкаттуу белгилеп кеткендей, президент арбитраждык-интегративдик функцияны аткарып, кээде бийлик органдарын чогуу иш алып баруу менен бирге жанаша жашоого аргасыз кылган. Бөлүнгөн бутактарды бириктирип, стабилдүү бир бүтүн кылып турган.

Адабияттар:

1. Гуггенберг Б. Демократиянын теориясы // Саясий изилдөөлөр. – 1991. – № 4. – Б. 138.
2. Гаджи-Задэ, Э.А. Конституциялык моделдердин башкаруу формалары жана СНГ мамлекеттеринин президенттик институту: Юрид. илимдеринин канд. ... дисс. – Волгоград, 2005. – 227 б.; Ардан, Ф. Франция: мамлекет системасы. – М.: Юрид. адаб. 1994. – 174 б.
3. Сахаров, Н.А. Заманбап дүйнөсүнүн президенттик институту. – М.: Юрид. адаб., 1994. – 176 б.;
4. Чиркин, В.Е. Заманбап мамлекет. – М.: Эл аралык мамилелер, 2001. – 416 б.
5. Буржуазиялык мамлекеттердин жана колониялык көз карандылыгынан бошотулган мамлекеттердин мамлекет укугу. / Н.П. Ильинский, М.А. Крутоголова. – М.: Юрид. адаб., 1979.; Мишин, А.А. Чет эл мамлекеттеринин конституциялык (мамлекеттик) укугу: Окуу китеби. – М.: Ак альвалар, 1996. – 400 б.
6. Арановский, К.В. Буржуазия мамлекеттеринин мамлекет укугу: Окуу пособ. – М.: ФОРУМ, ИНФРА, 2000.
7. Мамлекет жана укук теориясы: Лекциялар курсу / М.Н. Марченко жет. редактору. – М.: «ЗЕРЦАЛО», – 466 б.
8. Чет эл мамлекеттеринин конституциалык укугу: башкы окуу жайлардын окуу китеби/М.В. Баглай, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтин. – М.: «НОРМА ИНФРА-М» Тасма тобу, 1999.
9. Медушевский, А.Н. Салыштыруучу конституциалык укук жана саясий институттар: Лекциялар курсу. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 512 б.

Рецензент: д.полит.н., профессор Торопыгин А.В.